

Wolfgang Zwickel

Kié a Biblia földje?

Kié a Biblia földje? Ez a rendkívül robbanásveszélyes kérdés tulajdonképpen rosszul van feltéve. Azok a könyvek ugyanis, amelyek kétma Bibliának nevezzük, kezen 2000-3000 évvel ezelőtt keletkeztek, benük történelméről, visszapillantásról van szó. Ennek ellenére a Bibliát újból és újból a mellettti érveként is használják, hogy igazolja Izrael mostani igényét, „a Biblia földjére”. Akiteológiai foglalkozik, és ókoriszövegekkel akar érvényre juttatni effajta földigényeket, annak meg kell engednie, hogy megkérdezzék tőle, vajon az ilyenféle biblia magyarázat egyáltalán helyes-e. Mert soklehetőség van arra, hogy a Bibliával talákozunk, s azt értelemzük. Tu dósként most a történet-kritikai megközelítésre szorítok, mert véleményem szerint egye dű ez veszi számításba kellőképpen azt a felismerést, hogy a Bibliát egy konkrét korban konkrét célokkal írták ama kor számára. Lényegileg két szemponttal és kérdésfelvetéssel szeretnék foglalkozni:

- Hogyan látja a modern tudomány az izraeli tákhonfogolását?
- Hogyan kell fel fogni az ősatyák nak tett ígére te ket arra vonatkozóan, hogy földet kapnak majd?

Nekem úgy tűnik, ez a két kérdés például sze rű azt a kérdést ille tően, hogy lehetséges-e, illetve hogyan lehetséges képviselnie Izrael népének az „Ígért Földjére” irányuló mai igényét. A honfogolástörténelmi lezajlásának kérteljesen tudatosán állítot tam a földigére tenek kérdése elé. Történelmi okok megfogják mutatni, hogy időrendi szempontból ez a sorrend helyes.

I.

A honfogolás kérdése

1. A bibliai ábrázolás

Ha József könyvét vesszük szemügyre, minden egészen egyszerűnek tűnik. Az izraeli tákhonfogolást véte tésével bevonulnak az Ígért Földjére, meghódítják, megölnék, illetve elűznek minden ottani lakost, s ezáltal a Dán és Berseba közötti egész terület új birtokosai lesznek. Majd felosztják a területet az egyes törzsek között, és ezzel véglegesítik jogigényüket egy bizonyos régről. Ezt az oly világos és teljes ábrázolást azonban már a *Bírák* könyve ártéke li. A *Bírák* könyve 1. fejezetében találhatók egy listában megemlékezők a térről, és ha meg nézzük ezek fekvését, ki derül, hogy az ország legtermékenyebb és gazdaságilag legjobb régiói. Tovább érve ki le ne szólnak annak, hogy a József könyve által felvázolt történelmi képet történelmi tekintésük. Például egy Izrael népe Kr. e. 1200 előtt létezéséről egy sze rű en semmit sem tudunk. Bár sok egyiptomi forrás áll rendelkezésünkre, azok nem tesznek említést arról, hogy létezett volna ott egy ilyen nép. Az Egyiptomból kivonult nép nagy számadatai, ahogyan azok Mózes 4. könyve 1-10. fejezetében találhatók, biztosan történelmitlenek. Ilyen tömegű ember so sem maradhatt volna életben a pusztaságban. Mózes és József sem lehet meg ragadni történelmi személyiségeként. Ráadásul a biblia tudomány rég rájött, hogy József könyve nem az akkori események korársi irata: e könyv legrégibb részei a Kr. e. 8. századból származnak, és a későbbiekben különböző szerkesztők még többszörösen átdolgozták. József könyvének szerzői ezért nem voltak az események valódi ismeretének birtokában, inkább arról van szó, hogy az izraeli tákhonfogolását saját jelenük háborús megfigyelőinek szemével ábrázolják, ez a jelen pedig az a kor, amikor az asszírrok megfosztják függetlenségétől Izraelt és Júdát, és szétválasztják az országrészeket. A szövegek kései keletkezési ideje különösen világossá válik abból, hogy József könyvének szerzői sze mében az Ígért Földje a Jordánnál kezdődik. Ez a határ azonban csak a Kr. e. 733 után vi szonyokat tükrözi, miután az asszírrok asszír provinciává változtatták Izraelt a Jordántól keletre fekvő területeit.

Ezt a tényállást a régészet is igazolja. Jerikó, amelyet a József szöveg Izraeli tákhonfogolást, a kérdéses korban, tehát Kr. e. 1200 körül éppúgy lakolt volt, mint Ai, amelynek meghódítását József írja le. Az ország belsőjében, tehát mondjuk Júdában sem lehet megállapítani nagy hódításokat. Viszont figyelemre méltó az ellenkező tényállás: az egész hegyvidék nagyjából Kr. e. 1250-ig lakolt volt, és csak az ún. honfogolással került le a területre.

Ezért meg kell állapítanunk, hogy József könyvének bibliai szövegeit nem lehet történelmi forrásként felhasználni a honfogolási folyamatok rekonstrukciójához. Előlenkezőleg, olyan szövegekről van szó, amelyek igen nagy időbeli távolságból íródtak, és Izraelnek az országba történt bevonulását Is ten ajánléka ként akarják értelmezni. Ezek a szövegek teológiai történeti irást nyújtanak, nem pedig történetit. Ezért aztán nem hazugságok, hanem a történelmet akarják felhasználni ahhoz, hogy lejegyzésük korához intézett teológiai kijelentéseket tegyenek.

Ezokból a Kr. e. 1200 körüli korára való láshoz más forrásokhoz kell nyúlni. Mi vezzel a korral Egyiptomban is a gyengeségszaka keződik, amelyből csak kevés szöveg maradt fenn, és szinte egyetlen szöveg sem Palesztináról, a régészet különleges jele tésé get kap a kor szak rekonstrukcióját illetően.

2. Kiindulási helyzet a késői bronzkorban

Ahhoz, hogy megértsük a Kr. e. 1200 körül végbement nagyátalakulást, először fel kell idéznünk a megelőző korszak helyzetét. Palesztina olyan városállamok sokaságából állt, amelyeket városfejedelmek vezettek, ezek viszont alárendeltjei voltak az egyiptomi fáraónak, aki a fő hatalmat gyakorolta az egész régióban, de a városok belső ügyei be nem, vagy csak kevés avatkozott bele. A városállamok mindenekelőtt a termékeny síkságokon fekvtek, senél fogva a nagy kereskedelmi utak mentén, amelyek a mai Libanonban lévő Beqa-síkságtól a Huleb-sarok és a Jezreel-síkságon keresztül a palesztinai ten ger

part hoz, és onnan Egyiptomba vezettek. Galilea, a Jordán-tól keletre fekvő rész, valamint Szamaria és Júda hegyvidéki szintje senlankatlanok voltak. Itt csak Szichem és Jeruzsálem alkotott városállamot, mindezek előtt azoknak a nomádoknak szolgálatkultúrális és gazdasági központul, akik a hegyvidéken legeltették juhait és kecskéiket.

Az egyiptomiak érdeke mindenekelőtt a régiók feletti kereskedelmi sértelensége volt, annakrévén ugyan is Kisázsiaiból és Mezopotámiából jutottak áruk Egyiptomba. Ennek érdekében a palesztinai Gázában és Bét Seánban, illetve a Beqa-síksági Kamid el-Loiban kis katonai egységeket állomásoztattak, amelyeknek az volt a rendeltetésük, hogy szavatolják a kereskedelem biztonságát és az alávetett területek belpolitikai nyugalalmát. Mivel azonban az általános politikai időjárás megváltozott – a Kisázsiaiból származó hettiták behatoltak Észak-Szíriába, és részesedni akartak az ottani kereskedelemben –, Szíriában háborús összeütközések robbantak ki a hettiták és az egyiptomiak között. A területet újra felosztották, az egyiptomiaknak maradt Levante (a Földközi-tenger keleti partja körüli országok) déli része, a hettiták ellenőrizték északot. A csatározások azonban tekinthetők vetkezőkkel jártak a kereskedelemre nézve, amely immár bizonytalanabbá vált.

3. Új helyzetek és fejlemények 1200 körül

Kr. e. 1200 körül több okból is kiéleződött a helyzet. Egy részben a korban több ször is éhínség tört ki, s ezek megnehezítették a régióban élő emberek fennmaradásának lehetőségét. Úgy tűnik, az ország egyes lakói ekori-

ban vándoroltak ki Egyiptomba, s ebben állhat a kivonulás történetének történelmi magja. A kereskedelmi utak bizonytalansága aztán a városi életmód meggyengüléséhez vezetett. Mivel a kereskedelmi bevételek csekélyebbé váltak, csökkentek mindazok a vételei is, akiknél a kereskedőkbe vásároltak. Ez viszont a városok fokozatos gyengüléséhez vezetett, illetve ahhoz, hogy a lakosság elmenekült a városokból, s új egzisztenciát keresett. Ha valaki nem akart Egyiptomba menni, akkor az életbiztosításának főként két lehetősége maradt: Az ember vagy letelepedett a csaknem lankatlan hegyvidéken, és állatenyésztésbe fogott, vagy pedig megpróbált zsoldosként, esetleg partizánként életben maradni.

Nagyjából ugyanebben az időben találták fel tevényesztőbeduinok a lovaglónyerget. Ez lehetőséget számukra, hogy villámgyors támadásokat intézzenek a kultúrvidékelen, s az ottani nomádoktól ellopjanak néhány állatot. A kisállatenyésztő nomádok, akik hátsállatként színtén a számarat használták, nem tudták követni a sokalgyorsabb beduinokat. Hogy életben maradhassanak, a nomádok ekkor még inkább vissza vonultak a palesztin hegyvidékre, s ott szövetkeztek egymással. Így jöttek létre kisebb csoportok szövetségei az olyhatalmasak túlvetartóbeduinok ellen, de a hegyvidéki település-sűrűsége is növekedett. Az immár a hegyvidéken élő, meg lehetőségen különböző csoportok szövetsége, úgy látszik, Elistentisztelteistenségeként. Ennek legfontosabb bizonyítéka az Izra-El név („El harcol”), amellyel a szövetség kapcsán Merenptah fáraó szté léjén találjuk, Kr. e. 1208-ban.

Az amúgy is már erősen meggyengült országnak néhány évvel később újabb gyengülést kellett elviselnie. Egyes, a Földközi-tengerrel szomszédos népcsoportok már több évtizede vagy zsoldosnak szegődtek Egyiptomba vagy a palesztin partvidékre, vagy pedig kálókaként garázdálkodtak a Földközi-tengeren. Amikor röviddel 1200 után egyre na gyobb éhínségek támadtak a Földközi-tenger vidékén, az ilyen csoportok némi lyikefelkerkedett a Balkánról, az Égei-tenger vidékéről és a kisázsiai térségből, hogy mind tengeri, mind szárazföldi úton keletre vonuljon, és új hazát keresen. Te kinttel arra, hogy a tengeren katonai fölényben voltak, meglehetősen jól sikerült meghódítaniuk Szíria és Palesztina partközeli városait. Amikor Kr. e. 1179-ben egyenesen Egyiptomot szorongatták, III. Ramszesz fáraó megverte, és letelepítette őket Palesztina déli partvidékén. Ezáltal azonban Egyiptom elveszítette ellenőrzését a szíriai-palesztinai kereskedelem fölött, ami ismét csak a kereskedelem gyengüléséet eredményez-

te. Sok városról lemondtak a kói, s a hegyvidéken települtek le. Így jött létre néhány évtizeden belül egy erősen városi irányultságú társadalomból egy vidéki jellegű. Az új települések immár nem a síkságon feküdtek, hanem a hegyek között.

Egy kis csoport alig ha nem ebben az időben Egyiptomból is kivándorolt, az egyiptomi akkara tael nére. Ezek az emberek a közel-keleti éhínségek idején egyiptomi építkezéseken dolgoztak, s most megpróbálták visszanyerni a szabadsgukat és függetlenségüket. Az önkülönülé si mozgalomról szólónak be a Kivonulás könyvének elbeszélései. Amikor aztán ez a csoport színtén a palesztinai hegyvidéken telepedett le, s az ottani népséggel elkeveredett, emlényeiket nemzetiemlékezétté építették ki az elkövetkező évszázadok során. Ez lehet az egyiptomi kivonuláshagyományaktörténelmi magja.

Az ún. honfoglalás ennél fogva messzemenően olyan politikai, társadalmi és szociális átalakulás volt, amely a Kr. e. 1200 körül i időben kezdődött, s amelynek alapjául a régió városainak gazdasági összeomlása szolgált. Izrael a korszak legolyan embe rek ből állt, akik már előzőleg is az országban éltek. Csak kisebb csoportok érkeztek kívülről, mint például az egyiptomi kivonulás csoportja. Aból az országból, amelykorábban kicsi, egyedi vá-

rosállamok rászólt, területi átlalál lett. Ez a folyamat több évszázadon át tartott, és még David korában sem zárult le. A tudomány mai állása szerint csak a Kr. e. 9. században beszélhetünk szilárd izraeli államképződményről.

4. Eszerint az ország tulajdonképpen értelemben vett meghódítása, ahogyan azt Jósue könyve leírja, egyáltalán nem történt meg

A Kr. e. 1200 körül i változások inkább a társadalmi strukturák átalakulásából fakadnak. Az izraeliták – eltekintve egyes új telepeseiktől – lényegileg kánaániak voltak, akik megváltoztatták életmódjukat. A mai palesztinai birtokviszonyok kérdésével kapcsolatban azonban ez csak azt jelentheti: Ha nem létezett háborúshonfoglalás, amely az ország Izrael általi meghódításához vezetett, akkor azt sem lehetkövetni, hogy az ország ma az izraelitáktól lesse meg. Ellenkezőleg, évszázadok óta mindegyik telezett az ország lakóinak szilárdalkotó eleme, s az utódaik ismét az ország lakosai voltak. Kánaániakból lettek társadalmi változások révén izraeliták és júdaiak, és végössor ezekből jött létre a mai palesztinok. Levantei palesztinai kói a királyságkorabeli izraelitáknak közvetlen utódai.

II.

A földre vonatkozó ígérek kérdése

A régezet ma eléggé világszékes nyújt nekünk a Kr. e. 1200 körül i történelmi fejleményeiről, a bibliai földígérekkel kapcsolatban viszont más kérdés vetődik fel: Melyik korból származnak az idevágó szövegek, és milyen szándék vezette e szövegszerzőit a maguk korában? Az egyes szövegek datálásának szentírás-magyarazati módszertana igen nagyot fejlődött az utóbbi évtizedekben, és legalábbis alapvonásai bántalános egyetértés kíséri. Ezért a következőkben időbeli sorrendben tárgyaljuk a legfontosabb szövegeket, és koruk tanúként értelmezzük őket.

1. A legősibb honfoglalás-ígéret (1Móz 12-13. f.)

A legősibb hagyomány, amelyben honfoglalási ígérettel találkozzunk, nézetem szerint nem sokkal a Kr. e. 926-os biro dalom-szaka dás után i időbőlszárma zik. Az északi országrész, Izrael, és a déli országrész, Júda egye sült királysága Salamon halála után szétesett. Alighanem ennek a helyzetnek a tükrözésére írta a Mózes 1. könyve 12-13. fejezetében olvasható elbeszélés alaprétegét. Ábrám és Lót megérkezik Mezopotámia felől Palesztinába. Mivel kettőjük nyája túl nagy ahhoz, hogy elegendő táplálékot találjanak, elválnak. A következő versek aztán így hangzanak:

- **1Mózes 13:** (14) Miután Lót elvált Ábrámtól, az Úr így szólt Ábrámnak: Emeld föl szemed, és tekints a helyről, ahol laksz, északra és délre, keletre és nyugatra. (15) Az egész földet ugyan is, amelyet látsz, neked és utóaidnak adom minden időkre, (16) és olyan náte szemutó da i dat, mint a föld homokját. Ha az ember meg szám lál hat ná a föld homokját, akkor meg szám lál hat ná utó da i dat is. (17) Rajta te hát, járd be a földet szélteben és hosszában, mivel neked adom azt. (18) És Ábrám továbbvont sátraival, és Mamre től gyesé ben telepedett le, és ott tartott épített az Úrnak.

A szöveg helyes megértéséhez fel kell eleve nétenünk az említett helyek fekvését. Ábrám korábban Szichemben, az északi országrész fővárosában épített otort (1Móz 12,7). Most egy alighanem lakatlan földdarabra érkezik Bét-El és Aiközött (1Móz 13,3) – a biro dalom-szaka dás után éppen ott húzó dott az északi és a déli országrész közötti határ. Az tán Hebron fele fordul, ami pedig a déli országrész fővárosa volt! Pontosán az északi és a déli országrész határán kapja most Ábrám az ígéretet, hogy az egész ország – s ez csak az északi és a déli országrész együttesét jelentheti – az övé lesz. A birtokbavétel jeleként kell járnia a földet szélteben és hosszában. Meglepő módon Ábrám nem követte ezt az útmutatást, hanem csak Hebron fele fordul, tehát csak a déli országrészre vonatkozóan teljesíti az útmutatást. Ez csak azt jelentheti: A földígéret az északi és a déli országrészre egyaránt vonatkozik, de a biro dalom-szaka dás révén az északi országrész kockára tette a rá vonatkozó ígéretet. Bár az továbbra is érvényben van, jeleleg azonban bevaltatlan. Ez viszont azt jelenti: Ez a szöveg világszékes poli tikai üzenet az északi országrész lakóihoz, hogy a közös királyság elismerésnek megtagadása kívül helyezték magukat Isten ígéretein. Ez viszont azt is jelenti, hogy egy ilyen szöveg ma nem lehet hivatalos az egész országra támasztott igény igazolásul, hanem csak történelmi háttérben lehet megérteni ezt a szöveget!

2. Földígérek a fogság utáni kor elejéről (1Móz 17; 28; 35)

Csak a fogság utáni időben, amikor Palesztinára perzsa nagybirodalom része volt, vagyis a Kr. e. 538 utáni korban találkozzunk méghárom földígérettel:

- **1Móz 17,8:** Neked és utóaidnak adom a földet, amelyen most mint jövény tartózkodol: Kánaán egész földjét örök birtokul, és én Is te nek leszek.

- **1Móz 28,3-4:** A mindenható Isten áldjon meg, legyen termékeny, sokaságává légy, és adjane ked Ábrahámaldását, neked és veled együtt utódaidnak, hogy birtoold a földet, amelyen most jövevény vagy, s amelyet Isten Ábrahámnak adott.
- **1Móz 35,12:** A földet, amelyet Ábrahámnak és Izsáknak adtam, neked adom, s utánad le származottaidnak adom.

Az 1Móz 17,8-ban és 28,4-ben arról van szó, hogy Ábrahámjövvény, idegen az országban. Ebben a kortörténeti viszonnyok fejeződik ki: Júda és Izrael már nem létezik önálló államként, a perzsa birodalomba in tegrálják őket. Bár az emberek abban az országban élnek, ahol apjuk és nagyapjuk is élt, de már nem urai az országnak. Ázzal, hogy Kánaán országot említi, a 17,8 a Dávid és Salamon alatti, eredeti időkre emlékeztet. Továbbra is megvan a remény, hogy visszaszerzik azt az országot, amely legnagyobb területi terjedése idején Izraelé volt. Nagy a remény és a hit, hogy a perzsák nem birtokolják örök az uralmat, ha nem ez az időszak is véget ér egy szer. Az emberek az a reményük, hogy az ezt követő időben az tán ismét megvalósítható Izrael régi államalakulata, és örökre (1Móz 17,8) Isten népének birtoában lesz. Ezek a szövegreflexiók az akkori politikai helyzetre, párosulva azzal a tudással, hogy a régi, Ábrahámnak adott ígéretek még csak beteljesednek majd. Valakik olvasták Mózes első könyve 12-13. fejezetét, s ezt a régi szöveget egy új korban új módon értelmezték.

3. Földigérek a fogságutáni kor végéről (1Móz 15; 26,1-11)

A perzsa birodalom még későbbi korszakából származik két további szöveg:

- **1Móz 15,18:** Azon a napon köztött az Úr szöveget Ábrahámmal, és így szólt: Utódaidnak adom ezt a földet, Egyiptom folyójától egészen a nagy folyáig, az Eufrátéig.
- **1Móz 26,3:** Maradjj jövevényként ebben az országban, s én veled leszek és megáldalak; eze ket az országokat ugyan is mind neked és utódaidnak adom, és megtartom eskümet, amelyet atyádnak, Ábrahámnak esküdtem.

A korábbi szövegek még nem konkrétizáltak közelebbről az országot, az 1Móz 15,18 viszont pontosan körülírja: Egyiptom folyójától, a Nílus től egészen az Eufrátéig. E táj határok megválasztása – ezek sosem jellemezték Izrael államalakulatait! – ismét a kor politikai valóságának felel meg. A perzsák egyes satrapaságokra osztották óriási birodalmukat, és az Eufráté szen túli satrapaság pontosan az itt leírt területet ölelte fel. Az 1Móz 12-13 újraolvasása kor most megint a kor konkrét politikai valóságávonatkoztatták a földigéretet, e valószínűleg sokszorosa volt annak, amekora az izraeli államalakulat valaha is volt. Ha son lótfi gyel hünk meg az 1Móz 26,3-ban: Immár nem csupán egyetlen országról van szó, hanem több országról, aligha nem éppen azokról, amelyek az Eufráté szen túli satrapasághoz tartoztak.

Összegzés

A legfontosabb ószövetségi földigérek áttekinítése tehát a következőket mutatja:

- Az ószövetségi földigéreteket csak kortörténeti tapasztalatok és ama kor politikai viszonyainak hátterében lehet megérteni. Mindenkor kialakította a magakonkrét elképzeléseit.
- Az Ószövetség földigéretei mindig az országvesztés után hangzottak el. Az 1Móz 12-13 az északi ország rész Kr. e. 926-os elvészését tükrözi. A fogságot közvetlenül követő időszak ígéretei viszont az országnak arra az elvesztésére vonatkoznak, amelyet Nabukadnecár Kr. e. 586-os hódítása nyomán következett be.
- Ebből az következik, hogy az Ószövetség földigéreteit nem lehet alapvetően földnélküli embereknek tett ígéreteként felfogni, hanem csak a remény jeleként, hogy az országot vissza fogják nyerni azok, akik korábban birtokolták.
- Az elvesztett ország visszanyerésének reménye egyik szövegben sem kapcsolódik össze háborús cselekményekkel. Az ország visszanyerését Isten által adott jelként és Isten adományaként várják.

Mindebből tulajdonképpen csak azt a következtetést lehet levonni, hogy az Ószövetség honfoglalási szövegeit nem lenne szabad forrásként használni ahhoz, hogy Izrael állam az új korban vissza nyerje az országot.

A szövegek korhoz kötöttek, és mindig a maguk kortörténeti helyzetére reflektálnak. Ez a helyzet azonban jelenben megváltozott. Izrael országot kapott. Ez az ország ugyan nem felel meg az ókori országnak; ki sebb, mint a Dávid és Salamon alatti nagybirodalom, de sokkal nagyobb, mint mondjuk a Jeruzsálem és közvetlen környezete alkotó államterület, amely Ezékiás idején Júdához tartozott, és sokszorosan nagyobb, mint a fogságutáni Júdea provincia a maga 50x60 km-es nagyságával. Mi vel a történelmi Izrael nagyságafolytonosan változott, nem is lehet meghatározott nagyságokot követelni az aktuális Izrael számára.

A bibliai földigéreteket azt vizsgálják meg, hogy nem tettek le arról a reményről, hogy Isten majd visszaadja az elvesztett országot, s hogy erről nem is volt szabad lemondani. Időközben ismét Izrael népének adta tott egy bizonyos területet. Aki ma ismét ten újra olvassa az ószövetségi szövegeket, ezt a tényt fel foghatja egy olyan remény beteljesedéseként, amelyről sosem tettek le. Meghatározott terület iránti konkrét igényt azonban nem lehet kiolvasni a bibliai szövegekől – és nem is lenne szabad. Ez ugyanis azt jelenti, hogy olyan szövegeket, amelyek kezen 2000 vagy 3000 évvel ezelőtti emberek számára írtak, reflektálva a nálunk mai korra, és új politikai üzenetként alkalmasnak őket. Aki így tenne, az elszakítaná a szövegek üzenetének ókori robbanóerejét, és semmibe venné a szövegeknek mint történelmi szövegeknek a jelen tőségét. Csak a szövegeknek történelmi szövegekként történelmi felgátsa teszi lehetővé, hogy reflektáljanak a dolgunk aról, mit jelennek a szövegek a jelen számára.

A Szerző az ószövetségi bibliatudomány és a régészet professzora a mainzi egyetemén.

Forrás: imprimatur, 2003/4

Felhívás

Kérjük Olvasóinkat, hogy a 32. oldalon leírtaknak megfelelően legkésőbb február 25-ig újítsák meg előfizetésüket. Aki nek az előfizetése eddig az időpon tigon nem érkezik meg, annak az áprilisi számot már nem küldjük.